

Neumer Katalin

Rabszolgák és robotok

Wittgenstein a lélekről 1946 és 1951 között¹

RABSZOLGÁK ÉS AUTOMATÁK

A „szabadság” szó biztosan nem tartozott a késői Wittgenstein kedvencei közé. Ha a késői koncepciót a nyelvjátékfogalomhoz, s ennek nyomán – bár nyilván formálissá egyszerűsítve a kérdést – a „nyelvjáték” kifejezés megjelenéséhez kötjük, akkor a két fogalom kibontása épp ellenkező fejlődést mutat: minél gyakrabban használja Wittgenstein a „nyelvjáték” szót, annál ritkábban ejt szót a „szabadságról”.

Wittgenstein a „nyelvjáték” szót először Cambridge-be való visszatérte után, 1932. március 1-jén írta le (MS 113: 97v–98r), ám ezután is még egy darabig viszonylag keveset használta: az 1137 szöveghely közül, ahol a szó előfordul, mindösszesen 58 esik 1934 előttre. Ezzel szemben mindama 52 hely közül, ahol a „szabadság” szó olvasható, 33 még 1934 előtt íródott, s még ezek nagyobb része is – 27 szöveghely – a „nyelvjáték” szó első megjelenése előtt. De még erről a pár esetről is rögvést meg kell jegyeznünk, hogy többségük a szabadság filozófiai kérdése szempontjából irreleváns.² A *Filozófiai vizsgálódásokban* pedig – s ez minden bizonnyal szimptomatikus – a szó egyáltalán nem fordul elő. A „szabad” szót Wittgenstein ugyan igencsak gyakran használja, ám az esetek elsöprő többségében nem a szabadság filozófiai kérdéseire szól ilyenkor hozzá. Ezért nincs értelme a szó előfordulásainak számára, ill. ennek értelmezésére szót vesztegetni.³

E jelenség okát ezúttal nem szeretném mélyebben elemezni, csak annyit jegyzek meg: meglehet, többek közt arra vezethető vissza, hogy a „szabadság” Wittgenstein szemében a tradicionális, individuumcentrikus metafizikákhoz köthető fogalomnak tűnt. Mindenesetre ha a mondottak ellenére, még ha bizonyos fenntartásokkal is, azzal szeretném próbálkozni, hogy meghatározzuk a „szabadság” lehetséges mozgásterét a késői mű fogalmi hálójában, úgy célravezetőbb indirekt utat választanunk. Ilyen út lehet például, ha olyan szöveghelyeket értelmezünk, ahol Wittgenstein „rabszolgákról” beszél: A rabszolga a szabad ember ellentéte. Ha tehát az után kutatunk, mit jelent rabnak lenni, úgy arról is megtudhatunk egyet s mást, hogy mit jelenthet szabadnak lenni.

Néhány helytől eltekintve (MS 124: 42, MS 143: 11, MS 161: 48v, 53r–53v, MS 183: 153, 210) Wittgenstein kizárólag olyan kéz- és gépiratokban beszél rabszolgákról, illetve költi a rabszolgák fiktív esetét, amelyeken a *Filozófiai vizsgálódások* utolsó változata⁴ után, 1946 tavaszától kezdve dolgozott. Az egyik ilyen fiktív eset a lélek nélküli rab-

¹ A tanulmány NEUMER 2007a rövidített és – főként Joachim Schulte tanácsainak köszönhetően – módosított változata.

² Csak egy példa 1937. aug. 1-jéről: „Mindig újra arra gondolok, hogy átköltözöm a házamba, ahol több szabadságom van [...]” (MS 118: 8r.).

³ NEUMER 2007b-ben tartalmilag is elemeztem azokat a helyeket, ahol a „szabadság” szó előfordul.

⁴ Vö. NEUMER 2006, 12–13.

szolgák esete. Az idevágó szövegrészt teljes terjedelmében idézem annak érdekében, hogy utána részletekbe menően értelmezhessem.

765. Egy olyan törzs, amelyet rabszolgává akarunk tenni. A kormányzat és a tudósok kihirdetik, hogy e törzs tagjainak nincsen lelkük; tehát minden aggály nélkül felhasználhatók tetszőleges célra. Természetesen mégis érdekkel bennünket a nyelvük; hiszen például parancsokat kell nekik adnunk és jelentéseket kell tőlük kapnunk. Azt is tudni akarjuk, hogy mit beszélnek egymás között, mivel ez összefügg egyéb magatartásukkal. De annak is érdekelnie kell bennünket, ami a mi »*pszichológiai megnyilatkozásainknak*« felel meg náluk, hiszen meg akarjuk őrizni munkaképességüket, ezért fontosak a számunkra fájdalmuk, rosszulletük, depressziójuk, életkedvük stb., stb. megnyilatkozásai. Igen, emellett úgy találtuk, hogy ezeket az embereket eredményesen lehet kísérleti személyekként alkalmazni fiziológiai és pszichológiai laboratóriumokban, mivel reakcióik – nyelvi reakcióik is – teljesen olyanok, mint a lélekkel rendelkező emberekéi. *Feltételezem*, hogy azt is találtuk, hogy ezeknek az embereknek valamilyen módszerrel, amely nagyon hasonlatos a mi »oktatásunkhoz«, a mi nyelvünk a sajátjuk helyett megtanítható.

766. Ezek a lények most például számolni tanulnak, írásban vagy szóban számolni. Ám valahogyan elérjük velük, hogy miután egy ideig szóltanul ültek anélkül, hogy írtak vagy beszéltek volna, meg tudják nekünk mondani egy szorzás eredményét. {Itt kézenfekvő a kép, hogy a számolás folyamata mintegy alámerült és most {a víztükör / a víz tükre} *alatt* megy végbe. (Gondolj arra az értelemre, amelyben a víz H-ból és O-ból »áll«.) / Ha itt azt a módot tekintjük, ahogyan ezek az emberek a »fejszámolást« tanulják és azokat a jelenségeket, amelyek a tanulást körülveszik, úgy kézenfekvő a kép, hogy a számolás folyamata mintegy alámerült és most {a víztükör / a víz tükre} *alatt* megy végbe. (Gondolj arra az értelemre, amelyben a víz H-ból és O-ból »áll«.)}

Természetesen különböző célokra kell legyen ilyesfajta parancsunk: „Számold ki fejedben!”; ilyen kérdésünk: „Kiszámoltad?”; és persze olyan is, mint „Meddig jutottál?”. Az automaták egyik kijelentése: „Én ...-t számoltam”; stb. stb. Röviden: mindaz, amit *mi* magunk között a fejszámolásról mondunk, akkor is érdekes a számunkra, ha ők mondják. S ami a fejszámolásra áll, az áll a gondolkodás más *formáira* is. – – {Ha netán valaki közölünk annak a véleményének ad hangot, hogy ezeknek a lényeknek mégis kell legyen valamiféle lelkük, amelyben ez vagy az végbemegy, akkor az illetőt kinevetjük. / Ha netán valaki közölünk annak a *nézetének* ad hangot, hogy közben ezekben a lényekben *belül* valaminek, mégpedig valami lelkinnek mégis végbe kell mennie, akkor ezen úgy nevetünk, mint valami buta babonán.} És még ha előfordul is, hogy a *rabszolgák* spontánul használják a kifejezést, hogy *bennük* ez vagy az végbement, ez számunkra kiváltképp mulatságosnak tűnik.

767. Ezekkel a *lényekkel* játszunk a „Gondolj egy számot! – Szorozd be 5-tel! – ...” játékot is. – Azt bizonyítja-e ez, hogy *mégis* valami végbement *bennük*? –

768. És most megfigyelünk egy jelenséget, amelyet mint az élmény kifejezését interpretálhatnánk; egy ábrát egyszer így, egyszer meg amúgy látni. *Most pl.* egy képzeletnyit mutatunk nekik. Ők megtalálják a megoldást; és aztán mondanak vala-

mit, rámutatnak valamire, rajzolnak valamit stb., és mi meg tudjuk nekik tanítani a mi „Én a képet most már mindig így látom” kifejezésünket. Vagy pedig megtanulták a mi nyelvünket és a „látni” szó szokásos használatát és most spontánul képezik ama formát.

769. Mi az érdekessége, mi a fontossága ennek a fenoménnek, ennek a reakciónak? Lehet egészen lényegtelen, egészen érdektelen, ám fontos és érdekes is. Némely emberek magánhangzóinkkal bizonyos színeket asszociálnak; némelyek képesek megválaszolni a kérdést, hogy a hét mely napjai kövérek és melyek soványak. Ezek a tapasztalatok a mi életünkben nagyon alárendelt szerepet játszanak; ám könnyen ki tudok gondolni olyan körülményeket, amelyek között az, ami számunkra nem fontos, nagy fontosságra tenne szert.

770. A rabszolgák azt is mondják: „Amikor az »ár«⁵ szót hallottam, azt jelentette a számomra...” Kérdés: *milyen* nyelvi technika háttere előtt mondják ezt? Mert minden ezen múlik. Mit tanítottunk meg nekik, a „jelenteni” szó milyen használatát? És mit veszünk ki – ha valamit egyáltalán kiveszünk – megnyilatkozásukból? Mert ha semmit sem tudunk vele kezdeni, akkor érdekelhetne bennünket kuriózumként. Gondoljunk csak el embereket, akik nem ismerik az álmokat és akik hallgatják, ahogyan mi elmeséljük az álmainkat. Képzeld el, hogy valamelyikünk eme nem álmódó törzs közé érkeznek, és lassacskán megtanulná megértetni magát ezekkel az emberekkel. – Talán azt gondolod, hogy az „álmodni” szót soha nem értenék meg. De hamarosan találnának a szónak alkalmazást. És a törzs orvosai nagyon is érdeklődhetnének a mi álmódásunk iránt és az idegen álmaiból fontos következtetéseket vonhatnának le. – – Azt sem lehetne mondani, hogy az „álmodni” ige ezen emberek számára semmi mást nem tudna jelenteni, csak azt: egy álmot elmesélni. Mert hiszen az idegen mind az „álmodni”, mind pedig „egy álmot elmesélni” kifejezéseket használná, és a mi törzsünk tagjainak nem lenne szabad az „azt álmodtam...” -ot az „elmeséltem egy álmot...” -tal összekeverniök.

771. Azt kérdezzük magunktól: „Mi érdekes van számunkra az emberek pszichológiai megnyilatkozásaiban?” – Ne tekintsd olyan magától értetődőnek, hogy bennünket ezek a szóbeli reakciók érdekelnek.

772. Miért érdekel bennünket {egy / ennek az} anyagnak a kémiai képlete? „Nos, természetesen, mert érdekel az összetétele.” – Itt hasonló esettel van dolgunk. A válasz ez is lehetett volna: „Mert pont a belső természete érdekel minket.”

773. „Azt csak nem fogod tagadni, hogy a rozsdának és a víznek és a cukornak van belső természetük!” „Ha már nem tudnánk eleve, akkor a tudomány cáfolhatatlanul megmutatta volna.”

774. Namármost egy szót ebben vagy abban a jelentésben hallani vagy gondolni *igazi tapasztalat-e?* – Hogyan ítélné ez meg? – – Mi szól ellene? Nos, az, hogy ennek a tapasztalatnak nem fedezhető fel *tartalma*. Olyan, mintha az ember kinyilvánítana egy

⁵ Az eredetiben a „Bank” homoníma szerepel: jelenthet „bank”-ot vagy „pad”-ot.

tapasztalatot, de aztán nem tudna visszaemlékezni, mi volt tulajdonképpen a tapasztalat. (Mintha az ember ugyan olykor vissza tudna emlékezni egy olyan tapasztalatra, amely egyidejű volt azzal, amelyet keresünk; ám amit sikerül megpillantanunk, az csak *(olyan, mint)* valami ruha, {és az, amit felöltöztetett, az kicsúszik az ujjaink közül. / és a felöltöztetett valami helyett csak űrt látunk.} És ekkor hajlamos az ember azt mondani: „Épp hogy nem szabad *más* tartalom után kutatnod.” A tapasztalat tartalma épp csak *(a tapasztalat)* *specifikus kifejezésével* írható le. De ez sem kielégítő. Mert miért érezzük mégis, hogy épp *nincs* tartalom itt?

És csak a „Meinen” tapasztalatával van ez így? Nincs így pl. az emlékezésével is? Ha tőlem kérdezik, mit tettem az elmúlt két órában, {akkor egyenesen válaszolok / akkor a kérdésre közvetlenül válaszolok és} a választ nem valamely tapasztalatból olvasom ki. És mégis azt mondják, hogy *emlékeztem*, és ez lelki történet.

775. Valakit csaknem meglephetne, hogy a „Mit csináltál ma reggel?” kérdést meg lehet válaszolni – anélkül, hogy a tevékenységem történeti nyomainak néznék utána vagy hasonlók. Igen, válaszolok, és ha nem mondanák nekem, akkor még csak nem is tudnék róla, hogy ez csak a különös lelki folyamat, az emlékezés révén lehetséges. (TS 229: 212–216.)

Wittgenstein e fejtegetései meglehetősen rejtélyesek, csavarosak, és némely ponton szinte az abszurditáshoz közelednek. A leírt rabszolgáknak – mint ez a 765. és 766. megjegyzésből kiderül – nincsen ugyan lelkük, viszont van nyelvük, és arra is képesek, hogy a mi nyelvünket megtanulják, továbbá normális, a mieinkhez hasonló viselkedésformáik is vannak. Ez a hasonlóság – annak ellenére, hogy Wittgenstein automatáknak nevezi őket – egyenest odáig megy, hogy nyelvi és viselkedésbeli reakcióik nem különböztethetők meg a mieinktől – még azokban az esetekben sem, amikor nálunk mentális aktivitások kifejezéséről van szó.

A rabszolgák nemcsak arra képesek például, hogy szóban és írásban is számoljanak, hanem arra is, hogy úgy viselkedjenek, mint mi fejszámolás közben, s utána még a helyes eredményt is közöljék. Mivel az írásos vagy szóbeli számoláskor a számolás folyamata a kimondott jelek révén történik, ezért kézenfekvő a kép, hogy úgy szólván „kívül” megy végbe – szemben azzal, ahogyan fejszámoláskor viszont nem „objektíválódik”, és ennél fogva „belül” történik. A számolásnak ez a képe azt sugallja, hogy a raboknak – mert rendelkeznek a fejszámolás megszokott viselkedésformáival – kell legyen valamilyen benső világuk is. Mivel azonban a passzus jelzi: ez a kép hamis, ezért ez utóbbi következtetés is mint téves jelenik meg. Mivel pedig a fejszámolás mintegy a gondolkodás egyéb formáit is képviselve tűnik fel, ezért az összefüggés a gondolkodásra általában is áll (766).

A gondolkodást nevezhetjük „mentálisnak”, arra viszont már kevésbé hajlunk, hogy a „lelki” jelzővel is illessük. A rabszolgáknak azonban vannak olyan megnyilatkozásai is, amelyeket már sokkal inkább a lelkiekhez rendelünk: a (765)-ös pont szerint nemcsak fájdalmaikat nyilvánítják meg, hanem depressziójukat és életkedvüket is. Eközben megnyilatkozásaik olyannyira őszintének tűnnek, hogy még arra is alkalmasak, hogy fiziológiai és pszichológiai kísérletekben kísérleti személyek legyenek.

A léleknélküliség még attól a képességüktől sem fosztja meg őket, hogy másokat, akiknek viszont van lelkük, megértsenek. Erre utal a nem álmodó rabszolgatörzs parabolája is: e törzs tagjai számára az álmodó emberek álmai és álomelbeszélései nem-

csak hogy nem volnának érdektelenek, hanem még az „azt álmodtam...” és az „elme-sélem az álmodat” kifejezések között is tudnának különbséget tenni. Ez utóbbi azt jelenti, hogy képesek rá, hogy különbséget tegyenek az álmodat szavakban külsővé tevő beszámoló és az olyan álom között, amelyet az álmodó nem mesél el és így mintegy benső ügye marad. Ha a léleknélküli törzsre átvisszük ezt az analógiát, úgy ott azt kell jelentse, hogy legalább a szónak egy értelmében nemcsak hogy meg tudják különböztetni más emberek külső megnyilatkozásait attól a benső világtól, amelyet megnyilvánítanak, hanem még a ki nem nyilvánított (eltitkolt, elhazudott stb.) benső fogalmával is rendelkeznek. Olyasvalakiknél, akiknek maguknak nincsen lelkük, ez már igencsak figyelemre méltó képesség.

De ennyi Wittgensteinnek még mindig nem elég. A jelenségeknek olyan komplexumára is szót kerít ugyanis, mint az aspektuslátás, jelentésélmény és másodlagos jelentés – ezek a fogalmak a *Filozófiai vizsgálódások* utáni, 1946 tavaszától kezdődő utolsó korszakának jellegzetes fogalmai.⁶ A (768)-as megjegyzésben az „egy ábrát egyszer így, egyszer meg amúgy látni” jelenségét taglalja, amelyhez a (770)-es és a (774)-es pontban az „egy szót ebben vagy abban a jelentésben hallani”, megérteni és így érteni [meinen] jelenségét is még hozzáfűzi. Mindkettő az aspektuslátás, ill. -váltás esetei közé tartozik. A (768)-as megjegyzés szerint az „egy ábrát egyszer így, egyszer meg amúgy látni” megnyilatkozást „az élmény kifejezéseként” értelmezhetjük. A (774)-es pontban olvasható szófordulatról ugyanezt mondhatjuk: az „egy szót ebben vagy abban a jelentésben hallani” jelenségét ugyanis Wittgenstein gyakorta egy jelentés megélésével és a jelentésélménnyel összefüggésben tárgyalja. (Egy jelentés megélése TS 229-nek egy korábbi, a [763]-as megjegyzésében – amelyet elemzendő idézetünkbe már nem vontunk be – hasonló kontextusban elő is fordul.) A (769)-es megjegyzésben Wittgenstein azt a témát taglalja, hogy a magánhangzók hogyan asszociálódhatnak színekkel, és hogy a hét napjai kövérnek vagy inkább soványnak tekinthetők-e. Olyan esetek ezek, amelyeket más helyeken egy megnyilatkozás atmoszférájával, illetve a másodlagos jelentéssel összefüggésben sokszor említ.

Az aspektuslátás és -váltás, a jelentésélmény fogalmait Wittgenstein egymással fogalmilag is összekapcsolja, s eközben az egész komplexumot az emberi érzések legfinomabb árnyalataival – úgyszólván az emberi lélek legmélyebb és legbonyolultabb rétegeivel – is összefüggésbe hozza. Nos, az idézett passzusok ezeket a bonyolult, finom lelki, illetve mentális jelenségeket is számításba veszik: egyfelől megtagadják őket a lélek nélküli raboktól, másfelől azonban – ami már igencsak furcsa – egyenest olyan megnyilatkozásokat is tulajdonítanak nekik, amelyek éppenséggel ezekre a finom érzésekre és élményekre jellemzők: a rabszolgák még ilyen nyilatkozatokat is kifogástalanul tudnak alkalmazni, holott lélek nélkül az ilyesfajta finom érzésektől és élményektől még távolabb állnak, mint a normális, hétköznapi érzésektől és élményektől (amelyekkel szintén nem rendelkezhetnek).

Mindezek után az sem meglepő, hogy a rabszolgák, bár automaták, mégis képesek még arra is, hogy „spontánul egy kifejezést képezzenek” (766).

Mi sem változtathat tehát azon, hogy a rabok magatartásformái és nyelvi megnyilatkozásai mindenben hasonlítanak a mieinkre, és ekképp számunkra teljesen normálisaknak tűnnek.

⁶ E fogalmakat NEUMER 2006-ban oly aprólékosan tárgyalta, hogy ehelyütt a részletes bemutatást mellőzve megelégedhetek néhány utalással is. Ugyanitt emellett is érveltem, hogy e fogalmak sok tekintetben újradefiniálják a wittgensteini fogalmi hálót.

Mivel magyarázhatók ezek az abszurd következtetések? Az első válasz még egyszerű: mint sokszor máskor is, Wittgenstein ezúttal is azt akarja megmutatni, hogy az emberi viselkedés, a nyelvi megnyilatkozások megértése nem múlhat a benső pszichológiai, lelki folyamatokon (766, 767, 770, 772, 773, 774, 775). De azt is akarja-e ezzel egyszersmind mondani: teljesen lényegtelen, hogy emberről vagy lélektelen automatóról van-e szó? Idézzük ehhez a *Filozófiai vizsgálódások* 304. megjegyzését:

„De azt csak-csak el fogod ismerni, hogy különbség van az olyan fájdalomviselkedés között, amelyhez társul fájdalom, és amelyhez nem.” – „Hogy elismerem-e? Mely különbség lehetne nagyobb!” – „És mégis mindig újra arra az eredményre jutsz, hogy az érzet semmi.” – „Dehogyan. Nem valami, de nem is semmi! Az eredmény csak annyi volt, hogy a semmi megténné ugyanazt a szolgálatot, mint egy olyan valami, amiről semmit sem lehet állítani.”

Feltéve, hogy Wittgenstein az itt kinyilvánított álláspontját 1946 után sem változtatta meg, úgy ezzel összeolvasva a TS 229-ből a rabszolgákról idézeteket, az utóbbiak első tanulsága a következő lehet: ha a lelket, a mentálist mint *valamit*, mint olyan dolgot tekintjük, amely *bensőnkben* rejtekezik, akkor egy ilyesfajta lélek mit sem változtat azon, hogy valaki hogyan viselkedik és reagál. Ez azt jelenti, hogy a lélek a nyelvjáték-ból mint irreleváns kihullik, ahogyan a *Vizsgálódások* 293. pontjában olvashatjuk is:

A dolog a dobozban egyáltalán nem tartozik a nyelvjátékhoz; mégcsak mint egy *valami* sem: hiszen a doboz akár üres is lehetne. – Nem, ez a dobozbéli dolog „kihúzható” a játékból; a dolog elillan, bármi legyen is.

Ha azonban az entitásként felfogott lélek nem tartozik a nyelvjátékhoz, akkor ebből nemcsak az a következtetés adódik, hogy egy ilyesfajta lélek a rabok viselkedése tekintetében nem játszik szerepet, hanem az is, hogy a mi viselkedésünkben sem. Ezzel megszűnik annak a feltevésnek az abszurditása, hogy a lélek nélküli rabok ugyanolyan módon viselkednek és reagálnak, mint mi, lélekkel bíró emberek. Ami ezzel szemben éppenséggel abszurdnak tűnik, az az, hogy lelkünk létének akkora jelentőséget tulajdonítunk. (És ezzel az is kérdésessé válik, hogy valóban jogunk van-e arra, hogy ezeket az embereket csak azért, mert úgy tartjuk: nincsen lelkük, rabokká tegyük és kihasználjuk.)

De nem elképzelhető-e, hogy a léleknek, ha nem is egy a bensőnkben rejtekező „valami” értelmében, de legalábbis mint ami „nem semmi”, mégis van helye ebben a kontextusban is? Biztos, hogy a rabszolgáknak semmilyen értelemben nincsen lelkük? A szövegrész némely mozzanata legalábbis bizonyos távolságot teremt a nézetünkkel szemben, hogy ne lenne nekik. Magát a szöveget Wittgenstein egy „mi”-perspektívából írja: ez a „mi” azonban nem egyszerű szemlélődő, hanem maga is része a szituációnak, mégpedig aligha elfogulatlan: az ugyanis egyértelműen kiderül, hogy érdekeltek vagyunk abban, hogy ezektől az emberektől megtagadjuk a lelket, hiszen a jogalapot keressük arra, hogy dolgoztassuk őket. Meglehet, valóban nevetnivaló buta babona, hogy „ezekben a lényekben *belül* valaminek, mégpedig valami lelkinnek mégis végbe kell mennie” (766) – hiszen Wittgenstein számára – más megnyilatkozásaiból is bőven tudjuk – mind a „belül”, mind pedig a „végbemegy” kifejezések pszichikai jelenségekre alkalmazva rossz analógiákra csábító, félrevezető szóképek. Ám az

egész mondat megfogalmazása mégis mintha ironikus fényt vetne miránk is: mintha nevetésünk mások (vélt) ostobaságain maga is öntelt (és érdekeink diktálta) döreség volna. Ha pedig így volna, akkor bizony ama törzs tagjainak viselkedése nem másért nem különbözik semmiben sem a miénktől, mint hogy egyébként is pontosan ugyanolyan emberek, mint mi – akiket ezért nem is vethetünk rabságba azzal az ürüggyel, hogy nincsen lelkük. S e megfontolások után persze már az is elképzelhető, hogy egy nem valamilyen benső entitásként felfogott lélek hiánya igenis különbséget eredményezne a mi viselkedésünk és a rabok viselkedése között.

Akárhogy is, az elemzett fejtegetések bizonyos meghatározások hiányából az emberi mivolt hiányára következtetnek. E meghatározások tehát – most már függetlenül attól, hogy mi célra használjuk aztán őket – elárulnak valamit arról, mit tekintünk emberinek és mit nem. Aki bizonyos emberi jegyekkel nem rendelkezik, az tehető rab. Milyenek tehát azok a lények, akik rabságba vethetők? Először is jellegzetes jegyük a léleknélküliség (765). Nincsen lelkük, mégpedig a szó legtágabb értelmében: nemcsak érzeteik, érzéseik és élményeik nincsenek, hanem gondolataik sem; mindent nélkülöznek, amit mi egyébként mentálisnak szoktunk nevezni. Másodszor automaták – az automata mivolt a léleknélküliség következményeként jelenik meg (765, 766). Akinek nincsen lelke, az automata. Ha tehát a rab a szabad ember ellentéte, akkor az automata is az – automatának lenni azt is jelenti: nem szabadnak lenni. És ha automatának és rabszolganak lenni annyit jelent, mint az imént említett értelemben nem rendelkezni lélekkel, akkor a szabad emberek olyan emberek, akikről legalább annyit állítható, hogy van lelkük, és hogy tudnak gondolkodni és érezni.

ASPEKTUSVAKOK ÉS AUTOMATÁK

Az olyan embereket, akik képtelenek arra, hogy valamit így is, meg úgy is lássanak, azaz arra, hogy aspektusokat váltakozni lássanak, akiknek nincsenek jelentéseményeik és nem tudnak szavakat másodlagos jelentésekben használni, Wittgenstein aspektus-, alak-, ill. jelentésvakoknak nevezi. Életfontosságú vagy legalább fontos képességeket nélkülöznek-e vajon az ilyen emberek? Wittgenstein lépten-nyomon igyekszik a nemleges választ meggyőzőnek mutatni. Mégsem kerülheti el, hogy több helyen is elismerje: kell hogy tulajdonítsunk bizonyos szerepet, sőt olykor fontos szerepet is ezeknek a képességeknek életünkben. Az aspektus- és jelentésvakság negatív következményei között gyakran említi, hogy az aspektus-, illetve jelentésvakok szinte automaták. Ebben az összefüggésben többször állítja azt is – hasonlóan a rabszolgákról szóló passzusokhoz –, hogy automatának lenni annyit jelent, mint hogy az illetőnek nincsen lelke. Ebben a kontextusban ugyan a rabszolgaság nem fordul elő, a tanulmányunk 1. pontja alatti megfontolások azonban feljogosítanak arra, hogy az automatákat itt is (és ezzel az aspektus- és jelentésvakokat is) a szabadságnélküliséggel hozzuk összefüggésbe.

Miért léleknélküli automaták tehát az aspektus- és jelentésvakok?

A léleknélküliségre már a korábbiakból is utal egy s más: kiinduló idézetünk 768-as megjegyzése „az egy ábrát egyszer így, egyszer meg amúgy látni” fordulatot – az aspektuslátást megfogalmazó jellegzetes fordulatok egyikét – „egy élmény kifejezésének” mondja – ez az élmény tehát az aspektus megpillantásának élménye. Hogy a jelentéseménynek az élményhez köze van, ez már a kifejezésből magából is kiolvasható. A másodlagos jelentés fogalma pedig mindkét említett fogalommal összekapcsolódik. Wittgenstein egyik példamondatában, „Az a hang piros” állításban a másodlagos jelen-

tésben használt „piros” jelző az a hang egy másik, szokatlan, új aspektusát villantja elénk, az új aspektus megpillantásának élményét fejezi ki. Mivel e fogalmak mind összekapcsolódnak az élmény fogalmával is, így kézenfekvő, hogy az aspektus- és jelentésvaknak legalább némely mentális képessége hiányzik. Ettől már csak egy lépés, hogy lelkük sincsen. A fentiek alapján ebből az is valószínűsíthető, hogy automaták is.

Ilyen összefüggéseket Wittgenstein különböző kontextusokban terjedelmesen tárgyal:

Egy szó meghitt arculata, az érzés, hogy a szó [...] az érzést úgyszólván magába szívta – létezhetik olyan nyelv, amelynek mindez idegen. [...]

Fontos, hogy el tudunk gondolni olyan nyelvet {amelyben mindez nem játszik szerepet / amelynek a számára mindez idegen}. Amely a szavaival {számol / operál}. Amelyben a szónak nincsen »lelke.«.} (MS 130: 89–90, vö. TS 228: 188, TS 229: 202, TS 244: 188, TS 245: 140–141.)

Az első bekezdésben arról olvasunk, hogy egy szónak arculata lehet és magába szívhatja (vagy nem szívhatja) a jelentését – olyan jelenségek ezek, amelyeket Wittgenstein egyébként egy szó jelentése megélése kapcsán szokott említeni. A második bekezdés alapján ugyanezt akképp fogalmazhatjuk meg, hogy egy szónak lehet vagy nem lehet „lelke”. Ha a szavak jelentését *soha* nem élnénk meg, akkor minden úgyszólván „szárazon történnék” – olvasható egy másik helyen. Mondunk olyat: „minden szónak nemcsak jelentése van, hanem lelke is” (MS 131: 30).

Még ha ez utóbbi kifejezésmód Wittgenstein számára sok helyütt félrevezetőnek vagy legalább gyanúsnak tűnik is, többször kénytelen elismerni: valaminek kell azért a dologban lennie. Olvassuk csak a következő fejtegetést:

De hát biztos is, hogy mindenki, aki a nyelvünket érti, hajlanék arra, hogy azt mondja: minden szónak van *arculata*? [...]

Először is világos, hogy a hajlam, hogy a szót mint valami intimet, lélekkel telt szemléljük, nincs mindig jelen, vagy nem ugyanabban a mértékben van jelen.

Eddig a pontig Wittgenstein tehát csak azon igyekszik, hogy – mint szokásosan – megmutassa, hogy a jelentés „pneumatikus felfogása” (vö. pl. MS 130: 3–4, TS 211: 589, TS 212: 263, TS 213: 81r) nem helyénvaló, mivel csupán véletlenszerű, nem lényegi kapcsolatot állít fel. Ám rögvést a következő bekezdés már az ellenkezőjét sugallja:

A lélekkel teli ellentéte azonban a gépies. Aki egy robotot akar eljátszani – miben tér el a magatartása a mi megszokott magatartásunktól? Abban pl., hogy a mi megszokott mozgásaink nem írhatók le geometriai {fogalmakkal / fogalmak segítségével}, még csak megközelítőleg sem. (MS 131: 140–141, vö. TS 229: 265, TS 245: 196.)

Ha a mi viselkedésünk olyan, ami egy robot viselkedésének az ellentéte, lényegileg nem gépies, ahol is a „gépies” a „lélekkel teli” ellentétéként is megjelenik, akkor legalább azt a következtetést el kell fogadnunk, hogy a „lélekkel teli” jelző és a „lélek” főnév használható másképp is, mint nem helyénvaló módon.

A lélek kérdéseit Wittgenstein a test–lélek probléma kapcsán is taglalja, mint például a következő, élete alkonyán papírra vetett helyen. A megjegyzéssorozat felütése a léleknélküli rabokról szóló kezdő idézetünket idézheti emlékezetünkbe:

Gondold el, hogy egy olyan emberrel találkozánk, akinek nincsen lelke. Miért ne tűnhetnék ilyesmi abnormálisnak? Tehát világra jött volna egy emberi test bizonyos életfunkciókkal, ám lélek nélkül. Nos, milyen lenne ez?

Az *egyetlen*, amit itt el tudok képzelni, hogy ez az emberi test automata módjára cselekszik és nem úgy, mint a szokásos emberi testek.

[...]

Tehát úgy is mondhatnánk: hogyan kellene egy emberi testnek ahhoz cselekednie, hogy ne hajoljunk arra, hogy az ember belső és külső állapotairól beszéljünk?

Újra és újra arra gondolok itt: „gépiesen”. (MS 173: 40r–41r.)

Ez a hely tehát a „lélek nélküli”-t nemcsak hogy „gépies”-re és „automatikus”-ra fordítja, nemcsak azt állítja, hogy a normális emberi viselkedés lélekkel telinek, s nem gépiesnek nevezhető, hanem a test–lélek dichotómiát is rehabilitálja azáltal, hogy kimondja: egy gépről szólva nem lehet külsőről és bensőről beszélnünk. Ez a másik oldalon épp azt jelenti, hogy ha az emberekkel nem mint automatákkal akarunk bánni, akkor nemcsak külsőt, hanem benső világot is kell nekik tulajdonítanunk – ami pedig csak más kifejezés arra, hogy nemcsak testként, hanem lélekkel bíróként is tekintjük őket.

Wittgenstein több fejtegetése összeköti a lélek kérdéseit olyan további, utolsó éveire jellemző alapfogalmakkal, mint a „viselkedés finom árnyalatai”, illetve ezzel összekapcsolva az emberi viselkedés előreláthatatlansága. Az emberi viselkedés egyik lényegi tulajdonsága ugyanis, hogy változó, kiszámíthatatlan, előreláthatatlan és megjósolhatatlan (MS 137: 52b–53a, 62b, 103b, TS 232: 752), ami „{az esetek / az emberi esetek} bonyolult mivoltára [Wesen] és sokféleségére” (TS 137: 52b, TS 232: 752, TS 233b: 14) vezethető vissza. „Maga a variabilitás a magatartás jellemzője, amely nem hiányozhat belőle anélkül, hogy számunkra valami egészen mássá ne váljék.” (MS 137: 54a–54b, TS 232: 754.) „[K]isebb sokféleségnél” (MS 137: 53a, TS 232: 752, vö. TS 233b: 14) keményebb, meghatározottabb szabályok érvényesülnének. Világosan behatároló szabályoknak merev és egyhangú viselkedést eredményeznének (MS 137: 65b), amely ennél fogva megjósolható is volna. „[E]gy merev, bábszerű gesztus a számunkra [azonban] nem gesztus” (MS 137: 67b), egy merev mosoly nem mosoly (MS 137: 53a), és „egy merev fogalomba nem tudnánk beleszokni” (MS 137: 103b).

A merevség már önmagában olyan abnormális volna, hogy többé nem tudnánk {a magatartásra a normális módon reagálni / a magatartáshoz normális módon viszonyulni}. (MS 137: 54a.)

Kiszámítható, előrelátható viselkedések olyanok volnának, mint egy gép mozgásai, miként ez a következő helyen is olvasható:

Az ember magatartása nem előrelátható, nem kiszámítható. Tegyük fel, hogy az volna. Felállítottam volna kalkulációimat és most megfigyelném az emberek cselekvéseit (mint bonyolult gépek mozgásait). (MS 137: 103b.)

A következő idézetben – amely egy oldallal a 173-as kéziratból fentebb idézettek előtt olvasható – mind a viselkedés előreláthatatlansága, mind pedig a sokfélesége és finom árnyalatai összekapcsolódnak a lélek fogalmával:

[...] az előreláthatatlanság a lelki egyik fontos tulajdonsága kell legyen. Miként a kifejezés végtelen sokfélesége is az.

[...]

A viselkedés *fontos* finom árnyalatai nem jósolhatók meg.

De azt jelenti-e ez, hogy ha előreláthatók volnának, akkor az embereknél nem beszél-nénk bensőről, szemben a külsejükkel? (MS 173: 39r–40r.)

Az idézet utolsó mondata ismét azt a kérdést veti fel, hogy vajon az előreláthatatlanság nem a „külső–benső” distinkcióból ered-e. Ugyan itt a kérdésre nemleges válasz is nyugodtan elképzelhető volna, a rá következő – s korábban már idézett – fejtegetések azonban inkább igenlő választ sejtetnek: Először is, mint mondtuk, gépies viselkedésről szólva nem beszélünk külsőről és bensőről – mégpedig épp azzal ellentétben, ahogyan ezt a lelkiek összefüggésében tesszük. Másodszor egy gépies viselkedés természetesen előrelátható is – ismét csak szemben a lelkiekkel összekapcsolódó előreláthatatlansággal. A két premissza alapján már belátható, hogy a lelki előreláthatatlansága a külső–benső megkülönböztetéssel korrelál.

Ha tehát az emberi viselkedés nélkülözné a finom árnyalatokat, akkor előrelátható volna; ha nem beszélhetnénk egy ember „bensejéről” és „külsőjéről”, akkor nem volna „lelke”, akkor automata volna – azaz éppen emberi vonásait vesztően el. Az emberi viselkedés épp azáltal jellegzetesen emberi, hogy az embernek lelke van, illetve ha embertársainkat mint embereket kezeljük, akkor viszonyunk hozzájuk „a lélekkel szembeni beállítódás”. És „[a] »lélekkel szembeni beállítódás« helyett azt is mondhatnánk: »az emberrel szembeni beállítódás«” (MS 169: 60r–60v).

Ezzel kielégítően megindokoltuk, hogy az aspektus- és jelentésvakok, amennyiben automaták, úgy lelkük sincsen. Ezt még azzal egészítettük ki, hogy a lélektelen automatáknál hiányoznak a finom árnyalatok.

A mondottakat még számos wittgensteini passzus alátámasztja. Már a *Filozófiai vizsgáldásokban* is találunk hozzájuk adalékot:

Létezhetnék egy olyan nyelv, amelynek alkalmazásában a szavak »lelke« nem játszik szerepet. Amelyben számunkra mi sem múlik azon, hogy egy szót valamilyen tetszőleges másikkal helyettesítünk-e. (PU 530.)

Egy ilyen önkényes, „lélektelen” nyelvben nem volna annak jelentősége, hogy megtaláljuk a „találó szót”, mivel a szavak, nem „lévén érzésekkel »feltöltve«, „miként a szakki-fejezések – tetszőleges más {hangokkal / hangsorokkal} valamely megegyezés alapján helyettesíthetők” (MS 138: 3a) volnának; nem volna annak jelentősége, hogy a lehetséges kifejezések között válogassunk (MS 130: 89), hogy rátaláljunk a helyes kifejezésre a szavak finom különbségei alapján – azáltal, hogy „az {íz / szag / aroma} finom különbségei szerint” összehasonlítjuk őket (MS 131: 184); itt a nevek – nem szíván magukba saját jelentést, nem bírván saját arculattal – olyanok volnának, mint a foglyok számai (MS

131: 141, TS 229: 265, TS 233a: 37, TS 245: 196 – ez a hely, ha halványan is, de összefüggésbe hozza a léleknélküliséget a rab léttel is). A mondtak egybecsengenek azzal, amit Wittgenstein a jelentésélmény hiányáról ír, ill. párhuzamba állíthatók a finom árnyalatokról elhangzottakkal – e kettőt összevonva tehát arra utalnak, hogy akinek nincsenek jelentésélményei, annak hiányzik az érzéke a finom árnyalatokhoz is.

Az aspektusvagnak azonban sokkal triviálisabb szinten is hibáznak a készségei. Abból adódóan, hogy képtelen egyugyanazon dolgot egyszerre így is, meg amúgy is látni, elveszítheti azt a képességét is, hogy abba, amit közvetlenül recipiál, nehézség nélkül valami mást, a közvetlenül túlmenő többletet belelásson. Ha mondjuk egy szőke fiút ábrázoló fekete-fehér fényképet nézeget, akkor a látás szintjén leragad a fekete-fehér foltoknál; hogy az ábrázolt fiú szőke – erre már csak *következtetni* tud a fekete-fehér foltokból (pl. MS 173: 80v–81v, MS 173: 26v–27r, 80v, MS 176: 16r). Vagy akár egy színes képen is látja ugyan a kéz mozgását, ám nem a gátlósságot vagy az intenciót, amellyel a kézmozdulatot tették; látja ugyan az arcot, ám nem az arc kifejezését – ezekre mindkét esetben ismét csak *következtet* (vö. pl. MS 137: 26b, TS 229: 440–441, TS 232: 726–727, TS 245: 314–315). Hasonló összefüggésre utal Wittgenstein akkor is, amikor azt mondja: az aspektusvak a képeket csak mint tervrajzokat (MS 135: 31, TS 229: 426; TS 245: 304) vagy mint térképeket (MS 130: 231, TS 245: 164) látja és használja. Ez azt jelenti, hogy fáradságos munkával kell megértenie, kisilabizálnia, mintegy „*megtanulnia olvasni*” őket (MS 135: 32, TS 229: 426). Számára egy rajz értelmezés nélkül összefüggéstelen részeire esik szét. Értelmezés nélkül nem tudja „szerves” valamiként látni (MS 135: 137, 140, TS 229: 454, TS 245: 324); nem képes arra, hogy lássa a fiziognómiát, amely egy „aspektusban [...] jelen van” (MS 137: 31b), és ezzel azokat a dolgot finom összefüggéseit, arányait, finom szövetét sem.

Az utóbbiakal ismét az imént már tárgyalt „finom árnyalatokhoz” értünk. A mondtak azonban még egy másik irányba is mutatnak. Arra utalnak, hogy az aspektusvak *gondolkodásmódja* és *gondolkodási* módszere is kevésbé hajlékony kell legyen, mint a miénk: ott is fáradságosan következtetnie kell, ahol számunkra az összefüggések minden további nélkül megvilágosodnak; az összefüggéseket lépésről lépésre kell megfejtenie ott, ahol mi simán és könnyeden követjük vagy rögvést megértjük őket. És valóban olvashatunk ilyen tartalmú szöveghelyeket is: A jelentésvak olyasvalaki, akinél hiányzik „[a] gondolat »villámgyorsasága«”, ami azt is jelentheti, „hogy gyakran mint valami automata mozog” (MS 130: 242, TS 229: 232, vö. MS 130: 244), s persze így is gondolkodik és beszél is. Egy aspektusvak „nálunknál automatikusabban” beszél; „nálunknál kevésbé élénk benyomást kell tegyen, inkább »mint automata« kell cselekedjék” (MS 130: 262, TS 229: 236–237, TS 245: 170). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az aspektusvakok gondolkodása földhözragadtabb, mechanikusabb a miénkénél. A „mechanikus” viszont szemben áll a „gondolkodással”: a „gondolkodás” ugyanis a „megfontolással” rokon, ám „valamit mechanikusan megfontolni» számunkra ellentmondást tartalmaz” (MS 132: 203–204, TS 229: 317, vö. TS 245: 235). Emellett „gondolkodni” többek közt annyit tesz: „összehasonlítani, próbálgatni, választani” (MS 136: 49b, vö. MS 136: 47a). Az utóbbiak adott körülmények között azt is jelenthetik, hogy valamit megkísérelünk különböző aspektusokból, különböző megoldási sémákon keresztül szemlélni, különböző szemléletmódokat kipróbálni és közöttük választani. „Beszélni” és „gondolkodva beszélni” között fontos különbség van: „Azon, hogy »gondolkodva beszélni«, tulajdonképpen azt kellene értsem: beszélni és megérteni, amit az ember mond, és nem csak utólag megérteni.” (MS 136: 81b, vö. TS 232: 673.) Ha valaki tehát pusztán mechanikusan beszél, úgy ez azt jelenti,

hogy nem úgy ejt ki szavakat, hogy őket egyidejűleg értené és úgy-értené [meinen] is, hanem ehelyett legfeljebb utólag köt velük össze jelentéseket.

Hasonló áll a cselekvésre is: „Fontos különbséget fogunk tenni olyan lények között, akik egy munkát, még egy bonyolult munkát is, »mechanikusan« tanulnak meg elvégezni, és azok között, akik munka közben próbálkoznak, összehasonlítanak.” (MS 136: 46b–47a, TS 232: 651, TS 233a: 22.) Az aspektusvoknak tehát nemcsak a beszéde és a gondolkodása, hanem a cselekvése is merevebb kell legyen, mint a miénk: cselekvéséből hiányzik az a hajlékonyság, amely a mi cselekvésünknek sajátja. Az utóbinak további okai is vannak: egy olyan nyelvben ugyanis, „amelynek használatában az *érzés*, amely szavainkhoz tapad, nem játszik szerepet, amelyben a szójellegnek, a szó lelkének megértése nem létezik”, ott a szavak „úgy közvetítődnek a számunkra, mint mondjuk a kémiai jelnyelv jelei”; itt egy parancsot úgy hajtanak végre, hogy „a jeleket szabályok, táblázatok segítségével cselekvésekre” fordítják (TS 230: 14, vö. TS 233a: 30). Tehát az aspektus-, illetve jelentésvakok nem közvetlenül értik meg a jeleket és cselekszenek aztán szerintük, hanem egy külső jelrendszert, fordítási módszert, azaz segédeszközt iktatnak a jel és a cselekvés közé.

Kimutattuk: az aspektus- és jelentésvakok nem képesek olyan hajlékonyan gondolkodni és cselekedni, mint mi, normális emberek; emellett mentális életük nemcsak a gondolkodás, hanem az érzések terén is egysíkúbb, kiszámíthatóbb, előreláthatóbb, mint a miénk – olyan tulajdonságok ezek, amelyeket egyébként gépeknek, automatáknak szoktunk tulajdonítani. Így a tanulmányunk első felében keletkezett benyomásunk, miszerint a léleknélküliséggel és automatizmussal meghatározott rabszolga lét párhuzamba állítható az aspektusvakság leírásával, megalapozást nyert. Ezen felül ott is, mint itt is az automata mivolt az emberi mivolttal került szembe. Ekképp a rabszolga lét is mintegy az emberi lét ellentétéként jelent meg. Amennyiben pedig a szabad lét is a rabság ellentéte, úgy a szabadság az emberi lét oldalára kerül. Ebből az a következtetés kínálkozik, hogy a szabadság az emberi létnek legalábbis egyik meghatározó jegye volna. De ne örüljünk túl korán ennek a konklúciónak. Ez a szabadságfogalom nincsen aprólékosan kidolgozva: hiszen csak a rabszolga lét visszáján keresztül jutottunk hozzá, és nem olyan szöveghelyek alapján, amelyekben Wittgenstein pozitíve is kifejtette volna. Sőt mi több: valójában nem tartalmaz többet, mint amit az emberre jellemző gondolkodás- és cselekvésmódról és érzésvilágról más szavakkal is elmondhattunk. E más szavakkal adott leírásokban voltak persze olyan elemek is – így az előreláthatatlanság és a megjósolhatatlanság –, amelyek a szabadságra vonatkozó (s Wittgensteintől független) eszmefuttatásokban is gyakorta elő szoktak kerülni. Sőt: maga Wittgenstein is tárgyalta őket – ha nem is túl sokszor – ilyen összefüggésben is, s egyszer még 1946 tavasza után, vagyis az általunk is tárgyalt periódusban is (MS 133: 69v–70r). Wittgenstein itt a cselekedetek előreláthatatlanságáról beszél: azt mondja, hogy a saját magam cselekedetei illetően nemigen faggatok másokat: mit gondolnak, mit fogok tenni? Ám ez nem jelenti azt, hogy mások ne jósolhatnák meg – még akár helyesen is – az én cselekedeteimet. De még egy ilyen, a kimondás pillanatában helyes jóslat sem korlátoz abban, hogy – például épp annak hatására, hogy a jóslat elhangzott – megváltoztassam szándékaimat, ami „azzal függ össze, amit az akarat szabadságának nevezünk” (MS 133: 70r). Ezt a szöveghelyet Wittgenstein aztán gépiratba is diktálta. Ám szimptomatikus, hogy a diktálás során épp a szabad akaratra vonatkozó mondat kimaradt (TS 229: 356, TS 245: 259).⁷

³ Az említett szövegrészeket NEUMER 2007b-ben bővebben értelmeztem.

IRODALOM

Wittgenstein írásai

PU = *Philosophische Untersuchungen*. Hg. von Joachim Schulte. Frankfurt: Suhrkamp 2003.

Wittgenstein's Nachlaß. The Bergen Electronic Edition. Oxford: Oxford University Press 2000.

Wittgenstein hagyatékát e kiadás alapján idézem, mégpedig az ún. „normalizált” változatát, kiegészítve azokkal a változatokkal, amelyeket Wittgenstein nem húzott ki – kivéve az olyan verziókat, amelyek különbségei (mert például a német nyelv grammatikai változatlehetőségeit használják ki) magyarul nem adhatók vissza. Az idézetekben a transkripciót ellenőriztem és a magyar fordítást a javított változat alapján készítettem el. Az eltérések indoklása túllép e tanulmány keretein, ám olvasható NEUMER 2007a-ban.

Jelmagyarázat

Szövegvariánsok	{.../...}
A kéziratok egyszeri aláhúzásai és a gépiratok ritka szedése	<i>kurzív</i>
A kéziratok hullámos és a gépiratok szaggatott aláhúzásai	<u>szaggatott aláhúzás</u>
A gépiratok utólagos hullámos aláhúzásai	<u>hullámos aláhúzás</u>

A lista Wittgensteinnek csak azokat a kiemelésfajtákat tartalmazza, amelyek az idézetekben elő is fordulnak.

EGYÉB IRODALOM

LÜTTERFELDS, Wilhelm (Hg.) 2007. *Das Sprachspiel der Freiheit*. Frankfurt: Peter Lang. (megjelenés alatt).

NEUMER Katalin 2006. *A lélek aspektusai. Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások után*. Budapest: Gondolat.

NEUMER Katalin 2007a. *Sklaven und Automaten. Wittgenstein zu Fragen der Seele in den Jahren 1946–1951*. In LÜTTERFELDS 2007.

NEUMER Katalin 2007b. *Vorbemerkungen zum Platz des Freiheitsbegriffes im Spätwerk Wittgensteins. Einleitung*. In LÜTTERFELDS 2007.

Lakner Antal: INERS Dupla- és mikrogravitációs állapotok, 2005
2g Passive Dress duplagravitációs ruha, Black Hole mikrogravitációs lebegőkabin
Trafó Galéria, Budapest